

Борисова В. І., завідувач кафедри цивільного права № 1 НЮУ ім. Я. Мудрого, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, голова Харківського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації «Асоціація цивілістів України»

ПІДПРИЄМСТВО В СИСТЕМІ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

В умовах ринкової економіки категорія юридичної особи зазнала суттєвих змін, що торкнулося не тільки появи нових форм її прояву, а й самої сутності. Цивільний кодекс України 2003 р. (далі — ЦК), який регулює порядок створення юридичних осіб приватного права, відніс підприємство до об'єктів цивільного права (ст. 191).

Разом із тим в законодавстві України і на сьогодні простежується тенденція подвійного підходу до розуміння сутності підприємства. На відміну від Цивільного кодексу Господарський кодекс України (далі — ГК), який регулює порядок створення юридичних осіб публічного права, відніс підприємство до суб'єктів господарювання, а цілісний майновий комплекс виступає тією базою, яка дозволяє функціонувати суб'єктам господарювання.

Намагаючись знайти точки дотику з ГК, ЦК відносить до юридичних осіб публічного права державні та комунальні підприємства, основою виникнення яких є публічно-правові акти, які водночас визначають і внутрішню сторону відносин цих юридичних осіб. У випадках, коли юридичні особи публічного права стають учасниками цивільних відносин, на них, якщо інше не буде встановлено законом, поширюються правила ЦК. Однак, публічні юридичні особи як учасники цивільних відносин мають спеціальну правоздатність, що відповідає меті їх створення. Тому статус цих організацій як учасників цивільного обороту буде в значній мірі формальним. Це обумовлено повним контролем публічного власника (держави) за їх діяльністю і має позначитися на правовому режимі їхнього майна. Так, казенне підприємство — не власник майна, хоча і має на нього інше речове право.

Безумовно, в різних відносинах залежно від тих чи інших обставин одна і та ж правова реальність може існувати в різних іпостасях. Існу-

вання підприємства водночас в якості суб'єкта права, який, реалізуючи правоздатність, набуває суб'єктивні права і обов'язки, несе юридичну відповідальність, і в якості об'єкта права, тобто майнових і немайнових благ, щодо яких суб'єкти права вступають у правовідносини, можна пояснити лише виходячи з того, що підприємство — економічна категорія. В економічній теорії традиційно використовується широке трактування підприємства як виробника товарів незалежно від його виробничої організації. А оскільки економіка знаходить в праві опосередковане вираження, економічному поняттю «підприємство» в залежності від тих чи інших умов можуть відповідати різні правові форми.

При визначенні поняття підприємства як об'єкта цивільних прав необхідно враховувати співвідношення таких понять як «підприємство» і «майновий комплекс», оскільки легальне визначення підприємства дається через більш загальну (родову) категорію — єдиний майновий комплекс. Поєднання об'єктів цивільних прав, що утворюють підприємство як єдиний майновий комплекс, і різноманітність режимів їх правового регулювання в своєму поєднанні обумовлюють специфіку правового статусу самого підприємства, підкреслюючи його особливе становище в системі об'єктів цивільних прав.

Власниками підприємств як єдиних майнових комплексів можуть виступати підприємницькі товариства, господарські товариства та виробничі кооперативи, а також фізичні особи-підприємці. Разом із тим не можна виключати і того, що власником підприємства може стати фізична особа — не підприємець, зокрема, коли вона отримує підприємство у власність в порядку спадкування. Чинне законодавство, включаючи і ЦК, заборон щодо цього не містить.

Питання щодо можливості непідприємницьких товариств або установ бути власниками підприємств як єдиних майнових комплексів є проблемним. Це пов'язано з тим, що для вказаних суб'єктів основна мета діяльності — досягнення соціальних, благодійних, культурних, наукових цілей, задоволення духовних потреб людини, захист прав і законних інтересів тощо. І хоча законодавець надає їм право на здійснення підприємницької діяльності, ця діяльність повинна підкорятися меті створення такої юридичної особи, слугуючи додатковим матеріальним забезпеченням здійснення нею основної діяльності. Мета ж легітимації підприємства як єдиного майнового комплексу — здійснення виключно підприємницької діяльності.

Поняття «майно» є родовим по відношенню до більшості об'єктів цивільних прав і включає в себе всі матеріальні блага, що здатні задовольняти потреби суб'єктів цивільного права. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, обладнання, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом (ч.2 ст. 191 ЦК). Виходячи з цього, суттєвою ознакою підприємства як оборотоздатного об'єкта цивільних прав є його комплексність, яка дає можливість визначити підприємство майновим комплексом, що складається з різнорідних елементів, кожен з яких може виступати в якості самостійного об'єкта цивільних прав: речей нерухомих (земельних ділянок, будівель, споруд) і рухомих (обладнання, інвентарю, сировини, продукції); іншого майна, включаючи й майнові права (права вимоги), майнові обов'язки (борги), об'єкти права інтелектуальної власності (торгову марку, або інше позначення), інформацію тощо, а об'єднання їх у функціональну сукупність (інтегративну цілісність) — об'єкт дає можливість використовувати підприємство за цільовим призначенням — для здійснення підприємницької діяльності.

Характеризуючи склад підприємства, законодавець не називає серед складових останнього право на комерційне найменування, хоча право на торговельну марку, як правовий засіб індивідуалізації товарів і послуг суб'єктів підприємницької діяльності, вказує. З цим слід погодитися, оскільки комерційне найменування це — найменування, під яким у цивільному обороті виступають, якщо вони цього прагнуть, всі суб'єкти підприємницької діяльності. Комерційне найменування індивідуалізує не підприємство як об'єкт цих відносин, а суб'єктів цивільних відносин.

Підприємство — об'єкт цивільних відносин на практиці часто має власну назву (власне позначення), яка відрізняється від комерційного (фірмового) найменування його власника. Дане явище не знайшло відповідного закріплення на законодавчому рівні, однак ігнорувати об'єктивні реалії розвитку економічних відносин право не повинно. Тому пропонується змінити редакцію ч.2 ст. 191 ЦК, акцентувавши увагу на тому, що до складу підприємства може входити і право на його власне позначення, що його і індивідуалізує. Таким чином, на рівні закону відбудеться поділ назви (позначення) підприємства як об'єкта цивільного обороту і найменування юридичної особи — власника цього підприємства. Враховуючи те, що

право на власне позначення підприємства на відміну від комерційного (фірмового) найменування не є винятковим, його самостійна участь у цивільному обороті не допускається, тобто воно поділяє долю підприємства.

Підприємство як єдиний майновий комплекс — діючий об'єкт, що має складну динамічну майнову структуру, яка постійно змінюється в результаті здійснення підприємницької діяльності, тому підприємство індивідуалізується й такими характеристиками як склад і вартість. Склад підприємства засвідчується актом інвентаризації, вартість — бухгалтерським балансом та переліком боргів, а відомості, що містяться в цих документах, підтверджуються висновком незалежного експерта. При здійсненні правочинів з підприємством, наголос робиться не на передачі підприємства як виду діяльності, а саме на передачі його складових — речей, майнових та особистих немайнових і виняткових прав.

Відповідно до законодавства підприємство може як ціле, так і його частина бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів. Правова мета в правочинах з передачі підприємства полягає в передачі речових прав на підприємство як єдиний об'єкт. У зв'язку з цим виникає проблема з визначенням того, яка оборотоздатність підприємства — загальна або спеціальна? У доктрині права ця проблема не має єдиного рішення: одні автори вважають, що йдеться про спеціальну оборотоздатність, а інші наполягають на тому, що оскільки закон не містить вичерпного переліку таких правочинів, то йдеться про загальну оборотоздатність. Вважаємо, що хоча законом і допускається укладення з підприємством не тільки поійменованих в ньому правочинів, а й інших — непоійменованих, повинно йтися лише про спеціальну оборотоздатність, оскільки в кожному конкретному випадку враховуються особливості суб'єктного складу учасників правочину, мета, яку вони переслідують; особливості самого єдиного майнового комплексу як предмета правочину, а також чи не містить чинне законодавство відповідної заборони на вчинення того чи іншого правочину.

Слід зазначити, що фрагментарність врегулювання питань, пов'язаних з оборотоздатністю підприємства як об'єкта цивільних прав, призвела до того, що на практиці суб'єкти підприємницької діяльності віддають перевагу корпоративно-правовим способам придбання прав на підприємства як єдині майнові комплекси, тобто відбувається фактичне забуття цього об'єкта цивільних прав.

Безумовно, враховуючи те, що підприємство — це майно, можна припустити, що договором купівлі-продажу регулюється і купівля-про-

даж підприємства як єдиного майнового комплексу. Але навряд чи такий підхід буде правильним, оскільки на підставі виключно загальних положень зазначеного договору не можна вирішити цілий ряд проблем, зокрема, чи може покупець розпоряджатися складовими підприємства до виникнення у нього права власності на підприємство в цілому; чи настає відповідальність за неможливість використання підприємства для цілей, передбачених договором; чи несе покупець відповідальність за те, що підприємство в результаті його дій втратить своє призначення — слугувати здійсненню підприємницької діяльності; як визначається ціна підприємства; який порядок передачі його покупцеві тощо.

Тому необхідно запровадити спеціальні договірні форми, які б враховували оборотоздатність підприємства. Серед кваліфікуючих ознак цивільно-правових договорів на першому місці, безумовно, стоїть специфіка предмета договору, а саме підприємство як єдиний майновий комплекс, що складається з різнорідних елементів, кожен з яких може виступати як самостійний об'єкт цивільних прав, а об'єднання їх у функціональну сукупність — єдиний майновий комплекс, породжує можливість відчуження його з метою здійснення підприємницької діяльності. Наприклад, особливістю договору купівлі-продажу підприємства, який визначить видову його своєрідність і відрізнить від договорів купівлі-продажу простої сукупності речей або прав, слід закріпити порядок з обов'язком власника підприємства передати його набувачеві і обов'язком ввести набувача у сферу діяльності підприємства.

Яроцький В. Л., завідувач кафедри цивільного права №2 НЮУ ім. Я. Мудрого, доктор юридичних наук, професор, директор НДІ правознавства НЮУ ім. Я. Мудрого, член-кореспондент НАПрНУ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

З погляду універсальності регламентаційного впливу механізму цивільно-правового регулювання на приватноправові відносини він уможливно може бути поданий як певний алгоритм, що визначається в слов-